

ANNEMARIE ESTOR

PLURALITEIT EN MEERSTEMMIGHEID TUSSEN EN BINNEN RELIGIES

‘Vaak is het moeilijk om de andere godsdienst niet karikaturaal voor te stellen’. Met deze stelling organiseerde UCSIA op 18 november 2014 haar derde studiedag voor leerkrachten islamitische en rooms-katholieke godsdienst. Hoe kun je zwart-wit-beelden van de andere religie doorbreken? De invalshoek was de focus op pluraliteit en meerstemmigheid: stereotyperingen van religies kunnen bijvoorbeeld worden genuanceerd – en zo doende ontkracht – door te tonen dat er allerlei stromingen en bewegingen binnen één godsdienst bestaan. Hoe gaan godsdienstleerkrachten hiermee om? Met verdraagzaamheid, tolerantie, humor? Hoe bouw je aan wederzijds respect? Hoe ontstaat een vruchtbare dialoog? Hoe vormen leerlingen hun levensbeschouwelijke identiteit? Een samenvatting van de dag, gevolgd door enkele observaties naderhand.

BESTUDEER DE BRONNEN

Arnold Yasin Mol, promovendus in de Islamstudies, onderscheidt aangaande de islam allerlei vormen van pluralisme. Ten eerste het *interne pluralisme*, de omgang met ‘de ander’ binnen de religie zelf, bijvoorbeeld tussen soennieten en sjieten; en ten tweede het *externe pluralisme*, de omgang met ‘de ander’ buiten de eigen religie. Spreken over intern pluralisme is volgens Mol zeer belangrijk: ‘Wereldreligies, en de islam in het bijzonder, worden vaak geportretteerd als homogeen en monolithisch; een versteende orthodoxie met weinig tolerantie voor verschillen of verandering. Dit is ook vaak hoe moslimjongeren de islam zelf ervaren, hoe die in de moskeeën wordt gepresenteerd, thuis, op islamitische tv-zenders en websites’. Starheid kan volgens Mol ofwel voortkomen uit

onwetendheid, ofwel uit een bewuste keuze. Maar de Koran geeft volgens hem zelf aan dat hij meerstemmig is, en dat dit geen aanleiding zou moeten zijn om elkaar te bestrijden. Mol noemt dit *'pluralisme in de bronteksten'*. Zo staat in Soera 5:48 dat God zelf alle etnieën en culturen heeft geschapen, en dat God hun zelf de (verschillende) religies heeft geopenbaard. In Soera 49:13 staat dat zijn doel daarmee was, dat zij van elkaar zouden leren. Mol geeft aan dat geloofsgemeenschappen vaak zelf een autoritaire versie van de islam creëren, alhoewel het algemeen bekend is dat er diverse Koranedities en -recitaties bestonden en bestaan, al dan niet met inbegrip van bepaalde goed- of afgekeurde hoofdstukken, en er nog altijd vele interpretaties naast elkaar bestaan. Dit noemt Mol *'pluralisme van de bronteksten'*. Vanuit de idee 'wij verwachten duidelijkheid van God', kiezen jongeren echter vaak zelf voor een orthodoxere stroming. Mol dringt met name aan op de verspreiding van kennis: 'Men weet heel vaak gewoon niet dat er veel keuze is qua interpretatie. Men weet ook vaak niet dat *de klassieke islam* in zijn humanistische visie weinig verschilt van het moderne denken in termen van mensenrechten en democratie. Wanneer men hier beter toegang toe heeft, zullen vele misvattingen en botsingen over en met moslims verdwijnen. Wat nodig is, is betere toegang tot de diversiteit aan bronnen'.

EDUCATIEVE VERLANGZAMING

'Binnen het christendom', sprak hoogleraar Religieuze Didactiek Bert

Roebben, 'is vandaag een kluwen van opvattingen en levensstijlen zichtbaar. In het godsdienstonderwijs in België tonen zich vele vormen van religiositeit – gaande van fanatieke katholieken, partieel identificerenden, bewust afzijdigen, vaag geïnteresseerden, onbewuste 'ietsisten', enzovoort. De ontmoeting met anders-gelovigen versterkt deze meerstemmigheid in de klas'. Roebben drong erop aan om nieuwe vormen van interne communicatie te vinden over wat het betekent om katholiek te zijn. Waar zijn de nieuwe, overtuigde groepen jonge katholieken, en hoe passen deze nieuwe generatie katholieken in de wereldkerk? 'Oudere begrippen als "verzuijing" zijn niet meer bruikbaar. Een "Nieuw Wij" moet ontstaan, op basis van nieuwe "Ikken", van mensen die, open en geëngageerd, bereid zijn getuigenis af te leggen van hun persoonlijke en vaak meerstemmige zoektocht naar geloof en levensbeschouwing'. Daarbij maakt Roebben een kanttekening bij de manier waarop het levensbeschouwelijk onderwijs momenteel in de school wordt ingebed. Er is te veel haast. De snelheid en de vele vreemdende indrukken die jongeren te verwerken krijgen, leiden niet tot begrip. Benodigd is *educatieve verlangzaming*: rust en concentratie zijn essentieel voor onderwijs dat de persoonlijkheid vormt. Het is juist die *'Bildung'* die kan bijdragen tot een klimaat van interspirituele verstandhouding tussen mensen van verschillende herkomst.

GASTVRIJHEID

Hans Van Crombrugge sprak over

‘willen samenleven’ en ‘willen dialogeren’ in deze superdiverse maatschappij, en daaraan ‘willen meebouwen’. Hij ging daarbij met name in op de interculturele dialoog, die voor hem vooral een zaak is van cultuursensitiviteit; een gevoeligheid voor het ‘andere’ in andere culturen en religies, waardoor men zich opent voor het anders-zijn. Dit wordt bevorderd door het voorbeeld dat de leerkracht zelf geeft, en de cultuur die de school zelf ontwikkelt – en dat begint reeds in de lerarenkamer. Hij poneerde als centrale dialogische pedagogische deugd de *gastvrijheid*. Van Crombrugge bracht een boeiend citaat mee betreffende *ongastvrijheid*, een citaat van Martin Buber, uit zijn autobiografische aantekeningen. Het betreft herinneringen aan zijn tijd op het Poolse Franz Josef Gymnasium, waar elke morgen gebeden werd:

De leraar en de Poolse leerlingen maakten een kruis en dan werd er gemeenschappelijk hardop gebeden. Totdat men weer mocht gaan zitten stonden de joden er onbeweeglijk bij, met de ogen neergeslagen. Ik heb al aangeduid, dat er op onze school geen merkbare jodenhaat was; ik kan mij nauwelijks een leraar herinneren, die niet tolerant was of in elk geval voor tolerant wilde doorgaan. Maar op mij werkte het plichtmatige dagelijkse staan in de ruimte van deze nadrukkelijk hoorbare godsdienstoefening erger, dan een uiting van onverdraagzaamheid had kunnen doen. Gedwongen gasten; als ding te moeten deelnemen aan een sacraal gebeuren, waaraan niet het kleinste stukje van mijn persoon kon of

wilde deelnemen; en dit acht jaar lang elke ochtend, dat heeft de levenssubstantie van de jongen gestempeld.

Van Crombrugge gebruikte het citaat als voorbeeld van een school waarop van een ‘*spiritual community*’ geen sprake is. ‘Mensen worden verdingelijkt. Er is geen moeite gedaan om aan de joden tegemoet te komen. Hun wordt niet naar hun spirituele leven gevraagd, ze worden buitenspel gezet’, vond Van Crombrugge: op deze school werd niet iedereen uitgenodigd mee te bouwen aan wat we een ‘dialogale samenleving’ noemen.

EEN VRAAG

Maar dan kwam er een vraag uit de zaal. Iemand maakt de opmerking dat Martin Buber zionist was en naar Israël verhuisde. De spreker stelt een open vraag: ‘Hoe kunnen wij Bubers impliciete vraag – “Wilt u zich openstellen voor *mijn* spirituele wereld?” – rijmen met de Palestijnse kwestie? Wat heeft Buber destijds eigenlijk geschreven over de Palestijnen? Is Bubers citaat geloofwaardig? En indien niet, zou je het dan wel als bron gebruiken? Het zijn belangrijke vragen – waar niet meteen een antwoord op komt. Maar we zijn het eens dat geloofwaardigheid een belangrijk punt is. Wie aandacht vraagt voor zijn spirituele wereld, mag niet verzaken aandacht te hebben voor de spirituele wereld van de ander.

Ik blijf hier na de studiedag over nadenken en besluit een en ander op te zoeken over Bubers houding ten aanzien van de Palestijnen. Ik vind in

de Jewish Virtual Library een brief van Martin Buber aan Mahatma Gandhi, uit 1939, waarin Buber uitlegt dat hij zich inzet voor een dialogische gemeenschap waarin Joden en Arabieren samen leven: 'Ik behoor tot een groep mensen die, vanaf de tijd dat Groot-Brittannië Palestina innam, continu gestreefd heeft naar het bereiken van werkelijke vrede tussen Joden en Arabieren. Met werkelijke vrede bedoelden wij en bedoel ik dat beide volken samen het Land moeten ontwikkelen zonder dat de één zijn wil oplegt aan de ander. [...] Middenin je betoog, Mahatma, vind ik een prima woord dat ik dankbaar aanvaard. We zouden moeten pogen, zeg je, om het hart van de Arabier te *veranderen*. Wel, dan – help ons dat te bereiken! Onder onszelf hebben we ook vele dwaze harten te veranderen – harten die ten prooi gevallen zijn aan nationalistisch egoïsme dat enkel wil toegeven aan zijn eigen eisen. Wij hopen dit zelf te bereiken'.

Buber schrijft hier, in andere woorden, dat de Joden zich zouden moeten openstellen voor de Arabieren en vice versa. Buber was een religieuze zionist die zich verzette tegen de oprichting van een exclusief Joodse staat; hij wenste een bi-nationale Joods-Arabische staat. Het op de studiedag gebruikte citaat wekt echter niet zo'n open indruk. De puber die erin wordt geportretteerd lijkt niet in bilaterale toenadering geïnteresseerd – op het betreffende gymnasium lijkt (vanuit de school, maar ook vanuit de jongen) vooral sprake van desinteresse: een koppig 'niet willen deelnemen' voert de boventoon.

De vraag uit de zaal, tijdens de studiedag, tekent eveneens dat de relatie tussen moslims en zionisten momenteel, ook hier in Antwerpen, onder spanning staat – in 2014 waren we via de media getuige van de bombardementen op Gaza en de strubbelingen rond de Al Aqsa moskee. De aanslag op het Joods Museum in Brussel zorgde ervoor dat er wekenlang gewapende politieagenten stonden in de Antwerpse Diamantwijk; recent zag ik er nog jongetjes fietsen, antisemitische leuzen roepend. Kunnen we het ons nog voorstellen dat er ook zionisten bestonden die het 'nationalistisch egoïsme' aan de kaak stelden? Even vlamt in de zaal ook de discussie op over het reeds jarenlang bestaande pijnpunt in het gemeenschapsonderwijs. Daar heerst sinds 11 september 2009 een algemeen verbod op het dragen van levensbeschouwelijke kentekens. Het verbod houdt bijvoorbeeld in dat islamitische godsdienstleraresen niet gesluierd in de gangen van de school mogen komen. Een lerares vraagt retorisch of van hen verwacht wordt dat zij dan via het raam binnenkomen, en wijst er op dat er in die scholen dus ook geen sprake is van een '*spiritual community*'. 'Er zijn gelukkig ook veel schoolbesturen die het verbod naast zich neerleggen', zegt zij, 'maar de leraressen dáár vrezen dagelijks het moment dat daarover klachten komen'.

Later vind ik een ander citaat van Buber: 'Elke verantwoordelijke relatie tussen twee individuen begint met de kracht van oprechte imaginatie, alsof we de inwoners zouden zijn van Palestina en de anderen de immigranten

die in toenemend aantal het land in komen, jaar na jaar, ons dat land afnemend. Hoe zouden wij reageren op die gebeurtenissen? Alleen als we dát weten, zal het mogelijk zijn om het onrecht te minimaliseren dat wij om te overleven moeten plegen, en het leven te leiden waarop wij niet alleen recht hebben maar dat we ook verplicht zijn te leven' (uit 'The National Home and The National Riots in Palestine', speech in Berlijn, 1929, na Palestijnse rellen).

HET SUPERDIVERSE 'IK'

Het citaat over het Franz Josef Gymnasium lijkt niet het meest gelukkige. En verschillende mensen reageren er ook verschillend op. Aysel Bayraktar bijvoorbeeld, een van de godsdienstleerkrachten die later aan het afsluitende panelgesprek deelnemen, kijkt terug op haar ervaringen als opgroeiende moslima op een katholieke school. Ze herkent zich niet in de jonge Martin Buber. 'Ik heb mijn aanwezigheid in het katholieke gebed op school altijd gezien als een verrijking. En als een teken van vertrouwen'.

Later leg ik het citaat voor aan dichteres Nisrine Mbarki, die een islamitische achtergrond heeft en in Tilburg op een katholieke school zat. 'Mijn moeder leerde me dat als de kinderen vroeger op school hun gebedje zeiden, dat ik mijn eigen gebedje op kon zeggen. Aangezien ik geloof dat de bron hetzelfde is, draag ik deze wereldse en menselijke cultuur en geschiedenis nu dan ook graag over op mijn zoon. Van Adam en Eva, en de boeddha, tot nu toe. Ik vertel mijn

zoon tijdens de feestdagen de verhalen over de profeten, die ik ook wel heiligen of verlichten noem. Ik besef ineens dat mijn vader mij vroeger alle verhalen van de profeten vertelde, hij had thuis ook alle films over hun levens. In mijn ouderlijk huis stond de kerstboom er altijd, mijn ouders maakten ons duidelijk dat we niet christelijk waren, maar ze wilden ook niet dat we ons heel anders voelden dan de andere kinderen – en blijkbaar vonden ze dat de kerstboom daar weinig mee te maken had'. Als ik eens bij Mbarki thuis kom, zie ik dat er Boeddha- en Mariabeeldjes staan. Zij vertelt me dat zij Pesach viert met haar joodse vrienden en het Offerfeest met haar familie, ook al eet zij geen vlees.

Ook Lahla Daria, godsdienstlerares op het Sint-Ursula-Instituut in Wilrijk, genoot een meerstemmige opvoeding. Daria: 'Ik ben geboren uit een christelijke moeder en een islamitische vader. Toen ik klein was en wij nog in Afghanistan woonden, vertelde mijn moeder mij Jezusverhalen en mijn vader Mohammedverhalen. "God is liefde", zei mijn vader altijd. Toen ik wat ouder werd, vroeg ik ze waarom ze altijd deden alsof die Jezus- en Mohammedverhalen zo verschillend waren; ze waren toch in feite hetzelfde! Dat namen ze niet meteen van me aan'. Daria is naar België gekomen en hier christen geworden. 'Maar met mijn islamitische vriendinnen geniet ik in de ramadanmaand samen van het avondeten. Wat ik mooi vind aan het christendom is de idee dat je samen met Jezus onderweg bent. Zo kun je als gelovige in beweging zijn. Op school ben ik – hoewel je als

leraar voor zo'n grote klas nauwelijks gelegenheid hebt om af te dalen tot het persoonlijke – regelmatig getuige van een dynamiek: terwijl ouders duidelijk gevormde ideeën hebben over religie, zie ik dat veel jongeren opener zijn. Ze vragen mij soms dingen op de man af: "Juffrouw, bent u moslim of katholiek?". Ik zeg dan: "Ik geloof in God". Daar worden ze onrustig van: "He juf, geeft u eens een normaal antwoord? In welke God gelooft u?" Dan is mijn reactie: "O, zijn er dan meer dan één?" Ik probeer ze zelf aan het denken te zetten'.

Nog even terug naar Bert Roebben, die sprak over de vele 'Ikken' in het 'Nieuwe Wij'. Roebben zei: 'Dit gaat verder dan de eigen groep, dit is traditie- en groepsoverschrijdend. Een "Nieuw Wij", los van ideologie, veronderstelt dus bewuste personen die hun "narratieve identiteit" op het spoor gekomen zijn en daarvan zinvol kunnen spreken "in the presence of the other", wie dat ook als andere persoon kan zijn, iemand uit de eigen groep of uit een andere'. Volgens Roebben zouden we ons moeten focussen op het *wezenlijke in de traditie* en op de *ontstolling* ervan in dagelijkse, door levensbeschouwing georiënteerde keuzes.

Toevallig stuit ik het weekend na de studiedag op enkele passages in de adolescentenroman *Vuurkraal* van Noëlla Elpers, een roman over een gemengd troubadoursgezelschap dat langs de middeleeuwse hoven en steden van Vlaanderen en Noord-Frankrijk trekt: "'Eerst praat je als een heiden over heilige bomen en nu lijkt het weer of je een christen bent", zei Jacob.

"Wat is het nu? Je kunt toch niet alle twee tegelijk zijn?" "Natuurlijk wel", zei Jocinda. "Valentine bad tot Maria van de zee en tot Sara-la-Kali, de patroonheilige van de gitans, én ze geloofde dat beukenbomen heilig zijn. Het geeft niet tot wie je bidt, als je bedoelingen maar oprecht zijn'" (blz. 151). "'Je weet toch dat Meryem tot twee goden bidt? Ze kan niet kiezen tussen de god van de christenen en die van de Moren'" (blz. 266).

En dan lees ik in dit nummer van *Streven* dat bij sommige *gamers* een deel van de persoon in de reële wereld leeft, en een ander deel van de persoonlijkheid in de virtuele wereld. Pluralisme is op niet-religieus vlak blijkbaar al heel gewoon. Kan het religieuze 'Ik' *intern pluralistisch* zijn? Kun je bijvoorbeeld zowel christen als moslim zijn? Of raakt dan iets wezenlijks in die tradities verloren?

EEN STUKJE VAN JE PERSOON

Dit alles doet me het citaat van Buber nog één keer herlezen. Nu valt me deze zinsnede op: 'een sacraal gebeuren, waaraan niet *het kleinste stukje van mijn persoon* kon of wilde deelnemen'. Bert Roebben had het ook al over '*patchwork identities*': natuurlijk construeren wij allen onze identiteit uit veel verschillende stukjes. Waarom zou het dan problematisch zijn als een christen met een klein stukje van zijn persoon deelneemt aan Pesach? Of als een vegetariër een klein stukje van zijn vegetarische persoon laat deelnemen aan het Offerfeest? Waarom zou de aanwezigheid van een kerststalletje in het huis van een moslim schadelijk

zijn? Wat als de jonge Buber tijdelijk een klein stukje van zijn persoon had ingespannen om wél deel te nemen? Was dat nu zo moeilijk? Maar dan zoom ik in op twee andere woorden: '...waaraan niet het kleinste stukje van mijn persoon *kon* of *wilde* deelnemen'... Niet kunnen. Niet willen. Dat zijn twee verschillende dingen. 'Niet willen' duidt op starheid. Op het bestaan van een keuze. 'Niet kunnen', echter, betekent dat er sprake was van onvrijheid en macht. De woorden die wat eerder in de tekst voorkomen, 'plichtmatig', en 'gedwongen', wijzen

op het laatste. Is interreligieuze deelname in zo'n geval ook onschadelijk?

De brede maatschappelijke context lijkt allesbepalend: het samenleven met andersgelovigen betekent in een postmoderne omgeving waar '*anything goes*' iets heel anders dan in het Wenen van rond 1890. Had de jongen beter op een joodse school gezeten? Wie zal het zeggen... Of – zou Buber die bijzondere interreligieuze sensitiviteit ontwikkeld hebben *juist doordat* die christelijke gebeden dagelijks het joodse landschap in zijn hoofd bezetten?